

УДК 340.12

БІХЕВІОРИСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРОВИНИ

Савчук С.В., к. ю. н., доцент
кафедри філософії та теорії права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена аналізу репрезентативності концепту провини у свідомості біхевіористів як умові розуміння її конструкцій у праві.

Ключові слова: вина, відповідальність, оперантне навчання, підкріплення, поведінка, покарання, реакція, стимул, страх.

Статья посвящена анализу репрезентативности концепта вины в сознании бихевеористов как условию понимания её конструкций в праве.

Ключевые слова: вина, ответственность, оперантное обучение, подкрепление, поведение, наказание, реакция, стимул, страх.

Savchuk S.V. BEHAVIORAL APPROACH TO UNDERSTANDING OF GUILT

The article analyzes representativeness of the concept of guilt in the minds of behaviorists as basis for understanding of its structures in law.

Key words: guilt, responsibility, operant learning, reinforcement, behavior, punishment, reaction, stimulus, fear.

Постановка проблеми. Джерелом почуттів, бажань і дій, на думку психологів, є сама людина, що знаходить свій вираз в елементарних формулах: «Я волю», «Я відчуваю», «Я вчиняю». Тобто психологічна наука на перше місце ставить відповідальність людини перед самою собою, на відміну від юриспруденції, де фізична осудна особа відповідає насамперед перед суспільством і державою. При цьому обидві сфери наукового знання сходяться в тому, що людина в процесі свого розвитку має виробити такі пріоритети, які б випереджали реакцію суспільства, в особі уповноважених на те органів, на ту чи іншу поведінку і які б були умовою аналізу негативної ситуації на особистісному рівні. І якщо у такому випадку зовнішній реакції соціальних інститутів буде передувати внутрішня критична оцінка своїх дій, то є всі підстави вести мову про зрілу та відповідальну, в загальнопропедентивному розумінні, особистість. Одним із таких умовних рефлексів, котрий виробляється за допомогою оперантного навчання, є провини, біхевіористська дескрипція якої ототожнює провини зі страхом перед покаранням.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичний аналіз праць біхевіористського тлумачення, предметом дослідження яких є провини, виявив провідну роль дисципліни і покарання, механізмів ідентифікації та наслідування у навчанні провини. Ідеться про таких учених світового рівня, як Е. Торндайк, Б. Скіннер, Д. Мошер, К. Ізард, О. Маурер, Д. Ангер, Б. Маер М. Хоффман, Г. Зальцштайн.

Метою статті є аналіз репрезентативності концепту провини у свідомості біхевіористів як умова розуміння її конструкцій у праві.

віористів як умова розуміння її конструкцій у праві.

Виклад основного матеріалу. «Ваше переживання провини викликане тим, що ви втратили можливість? Ви звинувачуєте інших за свою неповну самореалізацію? Вас дратує те, що ви не спроможні взяти на себе відповідальність за втрату можливостей або часткову самореалізацію? Вам необхідно навчитися бути вольовою людиною, а не самовиправдовуватися, що є умовою прощення себе та інших!.. На перший погляд ці абстрактні фантазії звучать прекрасно, іноді навіть і щиро, – зауважує в такій ситуації біхевіорист і відразу наголошує: – Це, по-перше, не верифікується, і, по-друге, незрозумілим є сам алгоритм дії для розв'язання вказаної метафоричної проблеми». Він (представник цього напрямку в психології) вже не вважає, що терміни «свідомість», «воля», «відчуття», «почуття», «уява» тощо вказують на достеменні феномени психології. Цими термінами стара, віталістична психологія, починаючи з В. Вундта, послуговувалась через те, що є похідною від філософії, яка, в свою чергу, походить від релігії. Свідомість та її складові є ні що інше як терміни, що надають можливість психології зберегти – у закамурфльованій формі – архаїчне релігійне поняття «душа».

Біхевіоризм заміняє потік свідомості потоком активності. Усі психічні процеси зводяться до реакцій організму, до умовних і безумовних рефлексів. Мислення ототожнюється з мовленнєво-руховими актами, емоції – зі змінами всередині організму, свідомість принципово не вивчається як така, що не має поведінкових показників. У цен-

трі уваги психолога – поведінка, об'єктивний аналіз якої обмежується реакціями, що зовнішньо спостерігаються та реєструються. Тому і завдання поведінкової психології полягає в тому, щоб за реакцією визначити ймовірний стимул, а за стимулом передбачити певну реакцію. Та і сама особа, з цього погляду, є сукупністю автоматизованих поведінкових реакцій, властивих їй¹.

Формула «стимул – реакція» (S – R) – провідна в біхевіоризмі². Поведінка людина розглядається як комплекс рухових реакцій (R) у відповідь на зовнішній вплив – стимули (S): знаючи характер стимулу (S), можна спрогнозувати поведінкову реакцію (R) та керувати цим процесом. Наприклад, перед нами стоїть завдання викликати у людини сльози (R). Ми розв'язуємо цю проблему елементарно (S), нарізаючи цибулю або ж розпилюючи іританти (речовини сльозоточивою чи дратівною дією)³. З правовою поведінкою, звісно, все значно складніше: в суспільстві у формі закону існує стимул заборони певної поведінки (S) – якою буде моя відповідь (R)? Для того, щоб визначити всі еventуальні реакції (R), потрібні роки спостережень за поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному випадку – при дії даного стимулу (певної ситуації) – біхевіорист міг сказати наперед, якою буде реакція, або, якщо реакція вже відома, – якою ситуацією ця реакція зумовлена? А якщо стимулом вважати поведінку не заборонену, а дозволена (S), то чи взагалі можливо прорахувати всі потенційні реакції (R) на цей мотив (S)?!

Проте, незважаючи на всю складність та широту порушеної проблематики «стимул – реакція» (S – R), біхевіористи навіть не припускають, що певна людська реакція не може бути описана цими термінами. Їх мовні конструкції чіткі та однозначні: «Що слід конкретно зробити, щоб отримати необхідні зміни у своїй поведінці та поведінці інших?» Більше того, ця впевненість є і онтологічною засадою соціуму. Дії людини можуть бути передбачені, переконане суспільство, як і є можливим створити такі умови, які зумовлюють певні типи поведінки. Матеріальне виробництво, приватна власність, сім'я, держава, право, релігія, освіта – словом, всі історично сформовані соціальні інститути не могли б існувати і

задовольняти потреби суспільства загалом або його частини, якби не можливо було прогнозувати реакції людини.

«Зв'язок між стимулом (S) і реакцією (R) посилюється, якщо є підкріплення, – уточнює «Закон ефекту» Е. Торндайка [1], – або позитивне (подяка, матеріальна винагорода, отримання бажаного результату, інші форми заохочення), або негативне (критичні зауваження, покарання, біль та ін.). З очікування позитивного підкріплення найчастіше впливає правова поведінка, хоч іноді у людини домінує бажання передусім уникнути негативного підкріплення (маргінальна поведінка). Корисна дія, яка приносить задоволення, закріплюється і підсилює зв'язок між ситуацією та реакцією, а шкідлива дія, що викликає незадоволення, послаблює цей зв'язок і зникає. Змінюючи стимули і підкріплення, ми програмуємо людину на необхідну поведінку, адже її реакції (дії, поведінка) наперед відомі.

Людська поведінка, згідно з біхевіористським підходом, визначається своїми наслідками. Соціальне середовище (соціальне оточення, умови життя тощо) впливає на формування цієї поведінки, людина від нього залежна. Можна навіть зробити припущення, що провина є побічним чинником такої соціальної дії. Кожній ситуації, продовжують біхевіористи, відповідає певна поведінка, а звідси і висновок – винуватій ситуації людини відповідає і винувата її поведінка, механізм якої опосередкований соціальними (дещо забігаючи наперед, «і біологічними» [2]) факторами. Підтвердження цієї тези знаходимо у Б.Ф. Скіннера [3, с. 16–23], в розробленій ним техніці модифікації поведінки. На його думку, процес розвитку провини відбувається здебільшого під впливом навчання (оперантна поведінка). У людини, внаслідок того, що хороші вчинки постійно винагороджуються, а погані – осуджуються, виникає відчуття (розуміння, знання), яка поведінка правильна, а яка – ні [4, с. 573–574]. При цьому підкріплена поведінка прагне повторитися, а поведінка не підкріплена чи карана має тенденцію не повторюватися чи стримуватися.

Інакше кажучи, почуття провини є страхом, що охоплює індивіда після скоєння проступку, за який він колись вже карався. Швидкість же, з якою оперантна поведінка

¹ Якщо клієнт боїться авіаперельотів, психоаналітик починає шукати пов'язані з польотами дитячі переживання, що травмували дитину, а психоаналітик-фрейдист спробує з'ясувати, які асоціації у клієнта викликають зовнішні форми фізеляжу літака, а саме плавне звуження тіла обертання у носовій і хвостовій частинах. Біхевіорист же у такому випадку користується стандартною процедурою десенсибілізації – зняття або зменшення тривожності і фобічних реакцій через розслаблення. Тобто почне виробляти умовний рефлекс нейтральної душевної реакції на стресову ситуацію польоту.

² Ускладнення традиційної біхевіористської формули «стимул – реакція» (S – R) через введення проміжних змінних (психічних процесів індивіда, які залежать від його спадковості, фізіологічного стану, минулого досвіду і природи самого стимулу), що опосередковують реакцію організму на середовище, знаменує перехід до необіхевіоризму. Згідно з удосконаленою формулою «стимул – проміжні змінні – реакція» (S – I – R) стимули почали позначатися як незалежні змінні, а реакції – як залежні.

³ Нейробіологічні, нейрофізіологічні, електрофізіологічні, неврологічні, фізико-хімічні та ін. аспекти порушених проблем біхевіоризм не чіпає.

із засвоєння почуття провини формується і зберігається, переважно залежить від режиму та якості застосовуваного підкріплення. Зокрема покарання, мета якого – спонукати людину не поводитися певним способом, у короткостроковій перспективі зменшує вірогідність того, що проступок повториться. І це, звісно, співзвучно з метою охорони правового порядку.

З цього приводу Д. Мошер вважає доведеним, що люди, які порушують релігійні, моральні, етичні принципи, перебувають під великим впливом реального чи потенційного зовнішнього покарання (страху) і під дією внутрішнього покарання (провини). Складовими поведінки, що викликає страх і провину, на його думку, є: а) цінність мети; б) сила очікування зовнішнього опосередкованого покарання (збуджуючі страх умови); в) сила очікування опосередкованого собою покарання за порушення засвоєних стандартів правильної поведінки (провини). Остання складова (в) трактується ним як функція історії соціального навчання індивіда, а проведені ним експериментальні дослідження довели, що переживання провини буває трьох видів: 1) ворожа провинна; 2) сексуальна провинна; 3) моральна провинна. Високий ступінь провини схильний подавляти ситуаційні впливи детермінації поведінки [5; 6; 7]. Звідси стає очевидним, яку роль відіграла провинна в еволюції людини і суспільства. Не випадково К. Ізард зауважує: «Переживання провини було розплатою за безглузду агресію та безладне сексуальне життя, що забирає багато енергії. Очікування провини стає засадою особистісної відповідальності. Емоція провини разом із емоцією сорому лежить в основі почуття соціальної відповідальності і стає розплатою за проступки. Специфічна функція емоції провини полягає в тому, що вона стимулює людину виправити ситуацію, відновити нормальний перебіг речей. Якщо ви відчуваєте себе винуватим, то у вас виникає бажання загладити свою провину або хоча б перепросити людину, перед якою ви завинили. Така поведінка – єдиний ефективний спосіб розв'язання внутрішнього конфлікту, породженого провинною. Ці функції провини актуальні і в сучасному житті. Без провини і сорому люди не дотримувалися б норм моралі та етики» [4, с. 563].

Зв'язок між провинною і страхом відзначають й інші біхевіористи. Серед них О. Маурер, який, будучи прихильником те-

орії навчання, не заперечує конституціональних умов або вроджених нахилів, що зумовлюють здібність до навчання провинні, але провідну роль у процесі навчання провинні все ж таки відводить дисципліні та покаранню. На його думку, навчання провинні сприяє відчуття індивідом того, що дисципліні дотримується та до відповідальності притягується і той суб'єкт, який нав'язує порядок та/чи карає за його порушення [8]. У руслі цих міркувань лежить розуміння Д. Ангером провинни як двохкомпонентної емоції⁴. Перший компонент – вербально-оціночна реакція індивіда («Я не повинен був цього робити!»). Індивід негативно ставиться до себе, звинувачує себе за скоєний проступок, усвідомлений ним, або за порушення своїх моральних принципів. Визнання провинни («неправильного» вчинку), неправоти або зради своїх переконань породжує другий компонент – вегетативно-вісцеральну реакцію з цілою гамою болісних і доволі стійких переживань, що надокучають людини: докори сумління, сором перед тим, кого образив, страх втратити близьку людину, смуток у зв'язку з цим. Щоправда, зауважує він, можливе і каяття без емоційної реакції, суто формальне, зовнішнє, нещире, на рівні звички, або ж як розумовий, холодний висновок [9, с. 157; 10, с. 203].

Від поглядів Д. Ангера майже не відрізняється розуміння провинни Б. Маером: емоція провинни є двохкомпонентним утворенням – єдністю вербальної оцінки та емоційно-вісцеральних реакцій, здебільшого пов'язаних зі страхом. Провинна – різновид занепокоєння, яким переймається особа під загрозою втрачання любові та інших подібних покарань за негідну поведінку. Її переживання, наголошує Б. Маер, може змусити людину забажати покарання. При цьому він розділяє висновок Д. Мошера про те, що схильність індивіда до зовнішніх оцінок своєї поведінки залежить від того, наскільки розвинута у цього індивіда здатність відчувати провинну. Чим більш вироблена остання, тим менш чутливим до зовнішніх оцінок є індивід. Розуміння правильності чи неправильності самого вчинку визначає характер поведінки такого індивіда.

На дефіцит провинни звертає увагу Б. Маер, аналізуючи психопатію як аномальний особистісний стан. Той факт, що психопати схильні до скоєння асоціальних дій, зокрема проміскуїтету, є, на його думку, доказом їх нездатності до відчуття провинни. У дитинстві вони або були повністю позбавлені батьківської любові і піклування, або ж зовсім не мали досвіду морального виховання, пов'язаного з відносинами любові. Тому психопати майже щирі у недостатньому розумінні того факту, що їх

⁴ Переконливість аргументів Д. Ангера не в останню чергу залежить від того, наскільки ми погодимося зі зробленим ним припущенням: страх («тривога знехтуваної дитини») є афективним компонентом вини.

дії можуть образити інших чи завдавати їм шкоди. Стійкість до спокус, переконаний Б. Маер, розвивається в процесі опанування способів заперечення, відхилення, а здатність до дотримання моральних норм – у результаті наслідування поведінки батьків. Експерименти М. Хоффмана [11; 12] і Г. Зальцштайна [13; 14] довели це і навіть продемонстрували, що апеляція до співчуття дитини, до її емпатійних здібностей більш ефективна в процесі навчання провині, ніж фізичне покарання чи погроза позбавити дитину батьківської любові. Якщо дитина сприйме цю загрозу як ймовірність розлучення з любимими батьками, то, мабуть, вона викличе у дитини переживання смутку або страху, якщо дитина ставиться до батьків передусім як до своїх захисників [10, с. 185–189].

Висновки. Отже, як ми переконалися, біхевіоризм окреслив потребу в розширенні розуміння предмета психології та увів у коло проблематики предметної сфери останньої поведінку людини, що зводиться до зовнішніх її проявів. Розроблені ним теорії навчання стали основою для розвитку методичних підходів поведінкової психотерапії. Навчання розглядається як процес і результат набуття індивідуального досвіду, знань, умінь і навичок, як прояв певних способів поведінки в умовах дії конкретних подразників, іншими словами, навчання – систематична модифікація поведінки під час повторення однакової ситуації. Люди схильні наслідувати поведінку інших людей з урахуванням того, наскільки сприятливими можуть бути результати такого повторення для нас. Вони вимушені постійно передбачати наслідки своєї поведінки шляхом самостійної оцінки. У навчанні ж провині провідна роль відводиться дисципліні і покаранню, а також механізмам ідентифікації та наслідування, хоча значення конституювальних передумов або вроджених здібностей в процесі засвоєння моральних норм також не заперечується. З іншого боку, через механістичне трактування поведінки людина втрачає свою активну діяльнісну сутність й постає як істота, що реагує.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основные направления психологии в классических трудах. Бибевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении / Э. Торндайк, Дж. Б. Уотсон. – М. : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.
2. Генетика, поведение, ответственность : (О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения) / Н. П. Дубинин, И. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев. – М. : Политиздат, 1982. – 304 с.
3. Американская социологическая мысль : [тексты] / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Издательство МГУ, 1994. – 496 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; перев. с англ. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
5. Mosher D. L. Interaction of fear and guilt in inhibiting unacceptable behavior / D. L. Mosher // Journal of Consulting Psychology. – 1965. – Vol 29(2). – P. 161–167.
6. Mosher D. L. Measurement of guilt in females by self-report inventories / D. L. Mosher // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1968. – Vol 32(6). – P. 690–695.
7. Okel E. Changes in affective states as a function of guilt over aggressive behavior / E. Okel, D. L. Mosher // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1968. – Vol 32(3). – P. 265–270.
8. Mowrer O. H. Learning Theory and Behavior / O. H. Mowrer. – New York : John Wiley & Sons, Inc., 1960. – 555 p.
9. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
10. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 752 с.
11. Hoffman L. Effects of maternal employment of the child – a review of research / L. Hoffman // Developmental Psychology. – 1974. – Vol 10. – P. 204–218.
12. Hoffman M. L. Toward a theory of empathic arousal and development / M. L. Hoffman // The development of affect / M. Lewis, L. A. Rosenblum (eds.). – New York : Plenum Press, 1978. – P. 227–256.
13. Hoffman M. L., Saltzstein H. D. Parent discipline and the child's moral development / M. L. Hoffman, H. D. Saltzstein // Journal of Personality and Social Psychology. – 1967. – Vol 5(1). – P. 45–57.
14. Saltzstein H. D., Rowe P. B., Greene M. E. Spread of social influence on children's judgments of numerosity / H. D. Saltzstein, P. B. Rowe, M. E. Greene // Journal of Personality and Social Psychology. – 1996. – Vol 3(6). – P. 665–674.